

De Verenigde Oost-Indische Compagnie in de zeventiende en achttiende eeuw: de groei van een bedrijf Geld tegen goederen. Een structurele verandering in het Nederlands-Aziatisch handelsverkeer *

F. S. GAASTRA

Het bedrijf van de Verenigde Oost-Indische Compagnie laat zich gemakkelijk in twee delen splitsen: de 'ommeslag' hier te lande, bestaande uit de verzorging van uitgaande vloten en de verkoop van uit Azië aangevoerde goederen, en het Aziatisch deel, waar handel werd gedreven in een gebied, zich uitstrekkend van Arabië tot Japan, en waar door toenemende territoriale verplichtingen steeds meer bestuurstaken werden verricht. De band tussen beide bedrijfsonderdelen werd gevormd door het scheepvaartverkeer tussen Europa en Azië en het behoeft wel geen betoog, dat deze band voor de compagnie een levensbelang was.

In de achttiende eeuw nam het compagniesbedrijf in omvang toe, zeker waar het de Europees-Aziatische handel betrof. Het is niet de bedoeling in dit artikel deze ontwikkeling volledig te beschrijven en er een sluitende verklaring voor te geven. Hier zullen wij voor een beperkt aantal onderdelen van deze handelsbeweging - het aantal heen- en terugreizen, de uitvoer van edel metaal en de waarde van de retourgoederen - omvang en verloop vaststellen en trachten enkele factoren op te sporen, die van invloed zijn geweest op de onevenredig snelle groei van één van deze onderdelen, namelijk van de uitvoer van zilver en goud uit Nederland.

Gegevens over het aantal reizen en waarde van de lading der schepen zijn ontleend aan de resultaten van een onderzoek betreffende de scheepsbeweging tussen de Republiek en Azië in de zeventiende en achttiende eeuw, dat te Leiden door dr. J. R. Bruijn, prof. I. Schöffers en de auteur van dit artikel wordt verricht. Een volledige verantwoording van alle gegevens zal bij publicatie van de uitkomsten van dit onderzoek kunnen worden gegeven.

SCHEPEN EN LADING

Ieder jaar werd door het college van de Heren XVII bepaald, hoeveel schepen naar Azië zouden uitvaren. Bij de besluitvorming lieten de bewindhebbers zich leiden door de behoefte aan scheepsruimte in Azië, zowel met het oog op de inter-Aziatische handel als voor het overbrengen van de retourgoederen. Uiteraard stelden daarbij de beschikbare hoeveelheid schepen en de gerede geldmiddelen grenzen aan

* Voordracht gehouden op het congres van het NHG te Utrecht/Driebergen, 24 oktober 1975.

de mate, waarin men in die behoefte kon voorzien. De retourvloten werden te Batavia en op enkele buitenkantoren, zoals Ceylon, zodanig samengesteld, dat de door de bewindhebbers geëiste produkten daarmee naar Europa konden worden vervoerd.

Het merendeel der schepen behoorde tot de zogenaamde 'retourschepen', grote schepen, geschikt voor het goederen- en personenvervoer op de lange zware route rond Kaap de Goede Hoop, maar ook kleinere schepen, zoals hoekers en in de achttiende eeuw pakketboten, werden wel uitgezonden en voeren soms retour. Het verschil in uitvarende en uit Azië terugkerende schepen moet niet worden toegeschreven aan de verliezen onderweg, die niet zo erg groot waren, maar aan het feit dat veel schepen hun tijd uitdienden in het inter-Aziatisch verkeer. De opbrengst van ter sloop verkochte scheepsrompen vormde een vaste kruimel in de inkomsten te Batavia.

TABEL I

AANTALLEN UIT DE REPUBLIEK EN AZIË VERTROKKEN VOC-SCHEPEN, IN PERIODES VAN TIEN JAAR¹

	uit patria	uit Azië		uit patria	uit Azië
1602-10	76	44	1700-10	280	193
1610-20	115	50	1710-20	311	244
1620-30	141	71	1720-30	382	318
1630-40	157	75	1730-40	375	311
1640-50	165	93	1740-50	314	235
1650-60	205	103	1750-60	291	245
1660-70	238	127	1760-70	292	233
1670-80	232	133	1770-80	290	245
1680-90	204	141	1780-90	276	195
1690-1700	235	156	1790-95	119	75

Naast de voor de compagniesdienst noodzakelijke goederen en manschappen verscheepten de Kamers op de uitgaande schepen ook handelswaar. Algemeen wordt echter meegedeeld, dat, aangezien er in Azië nu eenmaal weinig behoefte bestond aan Europese produkten, de 'koopmanschappen' op het totaal van de uitgaande

1. De cijfers over de jaren na 1750 worden onder voorbehoud gegeven; het materiaal over deze periode is bij het hierboven vermelde onderzoek nog in bewerking. De voornaamste bronnen voor de cijfers in de tabel zijn de 'Uitloopboeken van schepen' en 'Scheepsregisters', en de 'Overgekomen Brieven en Papieren', alle uit het archief van de VOC, dat zich bevindt in het Koloniaal Archief van het Algemeen Rijksarchief te Den Haag. Stukken uit dit archief worden hieronder voortaan aangeduid met KA no...

De jaren in de tabel zijn gerekend van 1 juni tot en met 31 mei, een periode van 10 jaar loopt dus van 1 juni 1610 tot en met 31 mei 1620. Zie Bruijn, *supra*, 219.

lading een geringe plaats innamen². Toch was er wel enige vraag naar Europese produkten, vooral naar manufacturen, zodat de jaarlijkse uitvoer van laken en verschillende variëteiten in wollen stoffen, als lakenrassen, kroonrassen, perpetuanen en polemieten niet onaanzienlijk was. Japan was bijvoorbeeld lange tijd een goed afzetgebied, terwijl in de tweede helft van de achttiende eeuw voor belangrijke bedragen aan in Leiden gefabriceerde polemieten naar China werd geëxporteerd, waar deze wegens superieure kwaliteit zeer in trek waren³. Overigens bestond er sinds 1776 een overeenkomst met Leidse lakenfabrikanten, waarbij de Heren XVII zich verplichtten jaarlijks voor tenminste 70.000 gulden aan uit Leiden afkomstige manufacturen af te nemen⁴. Een ander uitvoerartikel was lood, dat als ballast kon dienen op de uitgaande schepen en waar mogelijk in Azië verkocht werd. Soms werden ook levensmiddelen of dranken, waar vooral bij de Europeanen in Azië vraag naar was, onder handelsgoederen gerekend.

Uit cijfers in de *Generale Missiven* blijkt, dat over een aantal jaren tussen 1650 en 1675 voor gemiddeld f. 500.000.- per jaar aan 'koopmanschappen' naar Azië werd gestuurd⁵. Volgens een opgave uit Batavia was tussen 1700 en 1750 niet minder dan f 100.660.131.- aan goederen uit Nederland ontvangen, tegen f 228.265.232.- aan edel metaal. De goederen maakten dus bijna één derde van het totaal uit. Er is echter geen onderscheid gemaakt tussen goederen voor eigen gebruik en goederen bestemd voor handel. Mogelijk was die laatste categorie klein: steekproeven in de *Generale Journalen* van de boekhouder te Batavia van 1700-01 en 1730-31 wezen uit, dat in die jaren slechts voor f 250.000.- aan handelswaar was aangebracht⁶. De zaken, die de VOC voor haar bedrijfsvoering nodig had, waren van de meest uiteenlopende aard: naast scheepsuitrusting, militair materieel en de ook voor ballast geschikte bakstenen werden pennemesjes en bijbels meegegeven.

Het bovenstaande toont wel aan, dat de uitvoer van goederen uit de Republiek

2. H. T. Colenbrander, *Koloniale geschiedenis*, II, *Nederland - De Oost tot 1816* (Den Haag, 1925) 226; Kristof Glamann, *Dutch-Asiatic Trade 1620-1740* (Kopenhagen-Den Haag, 1958) 49; M. A. P. Meilink-Roelofs, 'Dutch Colonial Development in Asia', J. S. Bromley en E. H. Kossmann, ed., *Britain and the Netherlands in Europe and Asia* (Londen, 1968) 66.

3. Oskar Nachod, *Die Beziehungen der Niederländischen Ostindischen Kompagnie im siebzehnten Jahrhundert* (Leipzig, 1897) 115, 130, 222 en 225; Louis Dermigny, *La Chine et l'occident. Le commerce à Canton au XVIIIe siècle 1719-1833*, II. Ports - Routes - Traffics XVIII (Parijs, 1964) 710.

4. *Bronnen tot de geschiedenis van de Leidsche textielnijverheid*, N. J. Posthumus, ed., VI, 1703-1795. Rijks Geschiedkundige Publicatiën, IXL (Den Haag, 1922) 49-50.

5. W. Ph. Coolhaas, ed., *Generale missiven van gouverneur-generaal en raden aan Heren XVII der Verenigde Oostindische Compagnie*, II en III. Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Grote serie, CXII en CXXV (Den Haag, 1964 en 1968) II, 481, 586, 744, 817; III, 78, 145, 208, 465, 523, 616, 669, 736 en 812.

6. KA 4464, z 14 (Specificatie van de uit Nederland ontvangen cargasoenen sedert 1700); KA 10751 en 10767, Gen. Journ. 1700-1701 en 1730-1731. Van ieder schip wordt daarin de lading per produkt opgegeven, met vermelding van de inkoopsprijs in patria. Onder de koopmanschappen zijn naast de textielgoederen ook lood, barnsteen en bloedkoralen gerekend.

niet te verwaarlozen valt en dat verder onderzoek geboden is. Gezien de verspreide aard van de gegevens, zullen ze niet naast de andere, veel vollediger cijferreeksen geplaatst worden, zodat dit onderdeel van de handelsbeweging in de hiergegeven analyse buiten beschouwing zal blijven.

Meer dan goederen was voor de handel op Azië klinkende munt noodzakelijk en het meest waardevolle deel van de lading op de uitgaande schepen werd dan ook gevormd door de 'contanten', het gemunt en ongemunt zilver en goud. Te Batavia en soms ook Ceylon werden jaarlijks de zogenaamde 'Eisen van Indië' opgesteld, waarin het bedrag aan zilver en goud werd genoemd, dat de Hoge Regering voor haar bedrijf nodig achtte. De Zeventien bepaalden dan, hoeveel ze op de eis te-goed wilden doen⁷. Het is helaas lang niet altijd na te gaan, welk bedrag per schip is uitgezonden. Het is trouwens in het algemeen opmerkelijk, dat in vele gevallen gegevens afkomstig uit Azië completer en gedetailleerder zijn dan die uit de boeken van de Kamers in patria; de wens van de 'Heren Meesters' om de zaken overzee goed te kunnen controleren zal daarbij zeker een rol hebben gespeeld. Zo is over een aantal jaren precies na te gaan, wat de te Batavia gearriveerde schepen hebben aangevoerd - voor de achttiende eeuw is dat zelfs voor het grootste deel het geval, maar dan in de zogenaamde 'generale journalen' van de boekhouder te Batavia, die nu wegens de slechte staat, waarin deze zich bevinden, niet in extenso geraadpleegd kunnen worden⁸.

Voor een betrouwbaar overzicht per jaar van het uitgevoerde edel metaal kunnen evenwel de resoluties van de Heren XVII worden gebruikt. Controle op de werkelijke verzending is vanaf het einde van de zeventiende eeuw in de resolutieboeken zelf mogelijk, omdat werd aangekend hoeveel de Kamers voorliepen of achter waren op de besluiten. In grote lijnen hebben de Kamers zich aan die besluiten gehouden⁹. Alleen in de jaren na 1780 werd het steeds moeilijker om aan de verplichtingen te voldoen, vooral voor de kamer Zeeland, die op 19 december 1786 een achterstand had van f449.471.- en twee jaar later nog van f348.968.-. Tenslotte kwam van uitstel afstel en is een bedrag van f1.300.000.-, dat in 1788 voor Bengalen was bestemd, nooit verzonden¹⁰.

De resoluties geven in veel gevallen ook aan, welke muntsoort of specie moest worden opgestuurd, maar daar konden de Kamers zich dikwijls niet aan houden. Ze lieten zich bij aankoop meer leiden door de beschikbaarheid en prijs van het edel metaal. Over het algemeen kan worden gezegd, dat in de eerste helft van de zeventiende eeuw voornamelijk Spaanse realen van achten werden verscheept en

7. P. van Dam, *Beschryvinge van de Oostindische Compagnie*, I, ii, F. W. Stapel, ed. Rijks Geschiedkundige Publicatiën, LXVIII (Den Haag, 1929) 104-110.

8. De generale journalen berusten in het ARA, KA 10751 vlg. (vanaf 1700-1701, de serie is echter incompleet).

9. Vergelijk Glamann, *Dutch-Asiatic Trade*, 288.

10. KA 232, resoluties van de Heren XVII, 19 dec. 1786; KA 234, res. Heren XVII, 28 nov. 1788.

dat daarna het aandeel van munten uit de Republiek toenam, zonder overigens de reaal geheel te verdringen. Een vast bestanddeel werd voorts gevormd door de 'payementen', schellingen en stuivers, die als pasmunt in Batavia en Ceylon in omloop werden gebracht¹¹. De goudzendingen waren geringer van omvang. Baar goud en gouden ducaten werden vooral naar de kust van Coromandel gebracht, waar het muntstelsel op goud was gebaseerd¹².

Het aankoopbeleid en de handel in edel metaal van de compagnie in de Republiek valt buiten het kader van dit artikel; de archieven van de VOC verschaffen daarover trouwens weinig gegevens. De bewindhebbers konden profiteren van de positie, die Amsterdam in het internationale zilver- en goudverkeer innam. Van belang was de Nederlandse 'zilervloot', die jaarlijks vanuit Cadiz het Spaans-Ameri-

TABEL II

DE UITVOER VAN EDEL METAAL NAAR AZIË DOOR DE VOC, NAAR DE INKOOPPRIJS IN DE REPUBLIEK¹³

(in guldens, afgerond op duizendtallen)			
1602-10	5.179.000	1700-10	39.125.000
1610-20	9.658.000	1710-20	38.827.000
1620-30	12.479.000	1720-30	66.027.000
1630-40	8.900.000	1730-40	42.540.000
1640-50	8.800.000	1740-50	39.940.000
1650-60	8.400.000	1750-60	55.020.000
1660-70	11.900.000	1760-70	54.588.000
1670-80	10.980.000	1770-80	47.726.000
1680-90	19.720.000	1780-90	48.042.000
1690-1700	29.005.000	1790-95	16.168.000

11. In de achttiende eeuw kwamen ook grote zendingen koperen duiten voor, die sinds 1726 voorzien waren van het monogram van de VOC. Zie C. Scholten, *De munten van de Nederlandsche gebiedsdeelen overzee 1601-1948* (Amsterdam, 1951). Deze zendingen in onedel muntmateriaal blijven hier verder buiten beschouwing.

12. Tapan Raychaudhuri, *Jan Company in Coromandel 1605-1690. A Study in the Interrelations of European Commerce and Traditional Economies*. Verhandelingen van het Koninklijk Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde, XXXVIII (Den Haag, 1962) 186 vlg.

13. Bij de indeling in jaren is ook hier de praktijk van de VOC gevolgd: onder één jaar worden die gelden gerekend, die volgens de resoluties met de schepen van de herfst-, winter- en voorjaarsvloot moeten worden meegegeven. De resoluties van de Heren XVII vormen de bron. Deze weken niet of slechts in details af van de opgaven bij Van Dam, *Beschryvinge*, I, i, tabel naast 364 (over de jaren 1640-1702) en in KA 8403, coll. Hope, 1640-1751.

Tot 1623 zijn de opgaven in realen, in de tabel omgerekend tegen 48 stuiver per stuk, de officiële koers in 1621 en ongeveer de gemiddelde prijs.

Om de hogere waarde van het zilver in Azië tot uitdrukking te brengen, was in Azië sinds 1658 het muntstelsel zo aangepast, dat de waarde van de zilveren munten met 25% was verhoogd. Hieruit ontstond het zogenaamde 'lichte geld'. In de achttiende eeuw werd het systeem enkele malen gewijzigd. In dit artikel wordt, tenzij anders vermeld, de oorspronkelijke Nederlandse koers aangehouden.

kaanse zilver naar Amsterdam overbracht, een handelsbeweging, die door de bewindhebbers uiteraard nauwlettend werd gevolgd¹⁴. Goud was aikomstig van de kust van Guinee, in de achttiende eeuw kwam daar de goudstroom uit Brazilië bij, die via Lissabon Europa bereikte. Van uitvoerbelemmerende bepalingen, die soms door de Staten-Generaal werden uitgevaardigd, schijnt de compagnie weinig hinder te hebben ondervonden. In 1690, toen ieder, die zilver wenste uit te voeren werd gelast, eenzelfde hoeveelheid aan de wisselbank of muntmeester aan te bieden, vroeg de compagnie dispensatie en overtrad ze alvast het gebod¹⁵. In 1701 werd alle uitvoer voor korte tijd verboden, maar in de exporten van de VOC is geen stagnatie op te merken.

Terwijl deze gelden in veilig afgesloten kisten, voorzien van dubbele sloten, met zeildoek omspijkerd, verzegeld en met touwen omwonden, in de hut van de schipper waren geplaatst, bleven de ruimen van de uitgaande schepen halfleeg. Daarentegen werd bij terugkeer iedere hoek gebruikt. De schippers kregen zelfs extra zakken peper mee, die ze, wanneer de losgestorte peperkorrels door de beweging van het schip tussen de pakken en zakken waren weggezakt, in de vrijkomende gaatjes van het ruim moesten uitstrooien¹⁶. Bijna altijd waren de schepen volgestuwd met een grote variëteit aan Aziatische produkten, slechts in enkele gevallen waren schepen gebouwd voor vervoer van één speciaal artikel, als bijvoorbeeld de suikerfluiten.

TABEL III

DE WAARDE VAN DE DOOR DE VOC UIT AZIË VERZONDEN GOEDEREN, NAAR INKOOPPRIJS IN AZIË¹⁷

(in guldens., afgerond op duizendtallen)

1602-10		1700-10	54.178.000
1610-20		1710-20	63.347.000
1620-30	15.324.000	1720-30	86.670.000
1630-40	21.652.000	1730-40	69.453.000
1640-50	25.555.000	1740-50	73.206.000
1650-60	26.756.000	1750-60	82.835.000
1660-70	31.385.000	1760-70	80.058.000
1670-80	33.661.000	1770-80	71.074.000
1680-90	44.427.000	1780-90	37.218.000
1690-1700	43.317.000	1790-95	8.683.000

14. Over de handel in edel metaal: J. G. van Dillen, 'Amsterdam als wereldmarkt der edele metalen in de 17e en 18e eeuw', *Economisch-historische herdrukken* (Den Haag, 1964) 235-270.

15. KA 192, res. Heren XVII, 13 nov. 1691; Van Dillen, 'Amsterdam', 255.

16. Francois Valentyn, *Oud en Nieuw Oost-Indiën* (Dordrecht-Amsterdam, 1725) IV, 260.

17. Voornaamste bron: de Overgekomen Brieven en Papieren uit Indië. De jaren zijn genomen naar uitvaardatum in Azië tussen 1 juni en 31 mei. De gegevens over de eerste twaalf jaar vertonen leemtes, de cijfers na 1750 worden onder voorbehoud gegeven. Over de periode 1613-1620 is het bedrag: f 5.388.000.-.

Van nagenoeg elk schip is vanaf 1613 de totale waarde van de op de retourvaart meegebrachte lading, naar inkoopsprijs in Azië, bekend. Hierboven wordt deze opgegeven in periodes van tien jaar.

Hoewel het grote overwicht van de achttiende eeuw uit alle cijferreeksen naar voren komt, zijn er toch opmerkelijke verschillen. Tot aan de periode 1660-70 vindt er een geleidelijke stijging van het scheepvaartverkeer in beide richtingen plaats. Dan doet zich bij de uitreizen een lichte daling voor en eerst na 1700 komen deze weer boven het niveau van 1660-70 uit, om in het decennium 1720-30 de top te bereiken van gemiddeld vijfendertig schepen per jaar¹⁸. Voor de rest van de achttiende eeuw blijft het getal uitgaande schepen vrij hoog en opmerkelijk stabiel tot aan het einde van de compagnie. Voor de retourschepen geldt dat laatste ook, maar de voortdurende toename van de terugreizen tussen 1660 en 1700 en de sterke groei daarna, wordt de verhouding tot het aantal uit Europa vertrekkende schepen een geheel andere: keert in de zeventiende eeuw één op de twee schepen naar Nederland terug, in de achttiende eeuw zijn dit er bijna vijf van de zes!

De ontwikkeling bij de retourlading komt grotendeels overeen met die van het scheepvaartverkeer op de thuisroute. Een geringe afwijking doet zich voor in de periode 1690-1700, wanneer de totale waarde van de retouren iets daalt, terwijl het aantal terugreizen toeneemt. In het daaraanvoorafgaande decennium was de gemiddelde waarde van de lading per schip tot boven de f 300.000.- geklommen, een gemiddelde dat over het algemeen niet boven de f 280.000.- uitkomt, zodat door deze daling het beeld weer wordt 'rechtgetrokken'.

Ook de zendingen van contanten nemen in de achttiende eeuw sterk in waarde toe, maar hier is het verloop geheel afwijkend. In de eerste dertig jaren van de zeventiende eeuw lijkt zich een groeitempo overeenkomstig de andere cijferreeksen te ontwikkelen, hetgeen kan worden toegeschreven aan de opbouw van het Aziatisch bedrijf¹⁹. Maar in de volgende decennia blijven de bedragen op het niveau van één miljoen gulden jaarlijks. Een stijging, en dan meteen een verdubbeling, zet zich in gedurende 1680-90 wanneer het getal der uitgaande schepen afneemt! Deze stijging blijft in de achttiende eeuw aanhouden, waardoor de geldbedragen op een veel hoger niveau komen. Overigens doen zich in die achttiende eeuw wel grote schommelingen voor: zo wordt tussen 1720 en 1730 gemiddeld 6,5 miljoen per jaar verzonden, in de tien jaren daaropvolgend 'slechts' 4 miljoen.

De waarde van de retourgoederen blijft wel steeds hoger dan die van de contanten. Drie factoren lijken daarvoor in hoofdzaak verantwoordelijk:

18. Vergelijk de uitkomsten bij Niels Steensgaard, 'European Shipping to Asia, 1497-1700', *Scandinavian Economic History Review*, XVIII, i (1970) 1-11.

19. Niels Steensgaard, *The Asian Trade Revolution of the Seventeenth Century. The East India Companies and the Decline of the Caravan Trade* (Chicago-Londen, 1974) 140. Ook verschenen onder de titel *Carracks, Caravans and Companies* (Kopenhagen, 1973).

- 1 Naast edel metaal leverden de Kamers in patria ook goederen aan Azië.
- 2 Het Aziatisch bedrijf kan door eigen activiteiten winst maken en daarvan een deel afstaan aan patria in de vorm van retouren.
- 3 Op nog een andere wijze dan door geldzendingen, namelijk via een systeem van geldovermaken door particulieren uit Azië naar Europa, kregen de Aziatische kantoren de beschikking over geldmiddelen.

In de verhouding tussen de retouren en de contanten echter komt een grote verandering: er wordt na 1700 ruim drie en een half maal zoveel aan zilver en goud verzonden en ruim twee en een half maal zoveel aan goederen uit Azië teruggestuurd. In de eerste 98 jaar van haar bestaan zond de compagnie voor f125.000.000.- aan edel metaal uit en ontving ze voor f242.000.000.- aan retouren, in de volgende eeuw werd f448.000.000.- gezonden en f626.000.000.- aan goederen ontvangen.

Welke oorzaken zijn er voor deze veranderingen? Waarom namen de zendingen edel metaal uit Europa zoveel meer toe dan de Europese vraag naar Aziatische producten? Hieronder zal eerst aandacht worden gegeven aan de omvang en de betekenis van het overmaken van geld uit Azië door particulieren, en zal worden nagegaan, welke invloed dit geldverkeer heeft gehad op de uitvoer van contanten uit Nederland. Daarna zal worden onderzocht in hoeverre verschuivingen in het handelspatroon van de VOC invloed hebben gehad op de behoefte aan edel metaal van de Aziatische kantoren en tenslotte zal het rendement van het Aziatisch bedrijf worden besproken.

'WISSELS OF ASSIGNATIËN'

Onder het 'secours uit het lieve vaderland' werden in Azië ook die gelden gerekend, die daar in compagnieskas werden gedeponneerd om in Nederland weer op wissel te ontvangen. In eerste instantie gold dit een service voor repatriërende compagniesdienaren; het was hun verboden om enig geld of kostbaarheden op de schepen mee terug te nemen en op deze wijze konden zij hun geld toch overmaken²⁰. De repatriant betaalde het over te maken bedrag aan de kassier te Batavia of één der andere kantoren en ontving daarvoor een wisselbrief of assignatie. Hij was daarbij verplicht om onder ede te verklaren, dat er geen ander persoon in het geld participeerde, een verplichting die voortkwam uit de vrees van de Heren XVII, dat derden hun privé en illegaal in Azië verdiende geld langs deze weg veilig zouden stel-

20. Het verbod was opgenomen in de Artikelbrief van 1672. N. P. van den Berg, *De Bataviasche Bank-courant en Bank van Leening 1746-1794. Een bijdrage tot de geschiedenis van het bank- en financie-wezen van Nederlandsch-Indië* (Amsterdam, 1870) 52.

len²¹. Alle assignaties werden getrokken op de Vergadering der Heren XVII, die na goedkeuring de uitbetaling over de Kamers verdeelden. Het Aziatisch bedrijf kreeg zo contant geld in kas, waarvoor de Kamers in patria ettelijke maanden later, na aankomst van de retourvloot, moesten betalen, en zo is het begrijpelijk dat dit geld in de Bataviasche boeken onder het vaderlands 'secours' werden gesteld.

Nu werd er, vooral in de achttiende eeuw, een veel ruimer gebruik van dit geldverkeer gemaakt, zowel door compagniesdienaren als door andere in Azië verblijvende Europeanen. Er was dikwijls geen sprake van repatriëring en bovendien betrof het veelal gelden, die waren verdiend met de verboden privéhandel, iets wat de be- windhebbers niet ontging. Pogingen om de geldtrekkingen uit dien hoofde aan banden te leggen mislukten echter; men ging er dan wel toe over om via de Engelse of Deense concurrent het geld over te maken²². In een enkel individueel geval werd het de autoriteiten toch wel eens te machtig. Zo liet de Hoge Regering te Batavia onderzoeken, hoe, in 1651, de gewezen onderkoopman Jan Muyden (aan zijn rang was een gage van hooguit veertig gulden per maand verbonden) f42.000.- kon overmaken. Dezelfde Regering had in 1685 veel moeite om de Heren XVII duidelijk te maken, waarom van de gouverneur van Coromandel een bedrag van 15.000 rijksdaalders was geaccepteerd, en wel zo, dat bij de omwisseling van het inheemse geld in rijksdaalders aan hem een koerswinst van 20% was toegestaan. In beide gevallen werd het geld naderhand in patria uitbetaald²³.

De hoogte van de aangeboden bedragen was dus afhankelijk van de aanwezigheid van geld bij particulieren en van hun wens, deze naar Europa over te maken. De compagnie kon alleen invloed uitoefenen door de voorwaarden van uitbetaling gunstiger of ongunstiger te maken. Lange tijd, van 1664 tot 1735, was het gebruikelijk om een rentevergoeding van 4% te geven. Grote voordelen konden daarboven worden behaald ten gevolge van het verschil in koers van de ducatonen in Azië en de Republiek - in het begin van de achttiende eeuw kon men hier wel 20% op winnen. De ducaton, in Nederland 63 stuiver waard, was in Azië op 78 stuiver gesteld. Het gevolg was, dat in toenemende mate ducatonen op de uitgaande schepen werden meegesmokkeld, die bij aankomst in Batavia direct aan de compagnie werden overgedragen, voor 78 stuiver in de boeken werden ingeschreven en tegen die koers weer in Nederland werden uitbetaald met 4% rente. In 1734-35 werd zo voor ruim vier miljoen gulden overgemaakt. Ook toen faalden pogingen om de

21. Omdat het hier niet een normale wisseloperatie betreft, kan het begrip 'wisselbrief' misverstand wekken. De compagnie probeerde al in de zeventiende eeuw de term 'assignatie' in te voeren, maar al spoedig sprak men weer van wisselbrief. (Van Dam, *Beschryvinge*, I, ii, 94). In 1750 schreven de Heren XVII gezien de bedenkelijkheden, die sommigen tegen het begrip wisselbrief inbrachten, de Hoge Regeling voor, 'het woord van wisselbrief nooit meerder te gebruiken, maar in desselfs plaatse dat van assignatie'. (*Nederlandsch-Indisch Plakaatboek* (NIP) V (Batavia-Den Haag) 718, 18 sept. 1750). Deze term zal in het hiernavolgende worden gebruikt.

22. Van Dam, *Beschryvinge*, I, ii, 95.

23. Coolhaas, *Generale missiven*, II, 554; Van Dam, *Beschryvinge*, I, ii, 99-100.

trekkingen op patria aan een limiet te binden. Een zekere stabilisatie werd bereikt, toen in 1738 werd bepaald, dat de ducaton voor 72 stuiver tegoed zou worden gedaan, met afschaffing van de rente. Niettemin bleef het aantrekkelijk om geld naar Azië te smokkelen - men denke aan kapitein Klump van de in 1749 gestrande 'Amsterdam', die voor verschillende personen geld meenam onder het beding deze aan de Kaap of bij aankomst te Batavia direct aan hen terug te betalen²⁴.

Aanvankelijk werden alleen assignaties getrokken via de gouverneur-generaal en raden te Batavia en de gouvernementen van Ceylon en Kaap de Goede Hoop. In het midden van de achttiende eeuw werd de mogelijkheid geschapen om ook van andere kantoren, als Bengalen, Coromandel en Suratte gebruik te maken. Vooral Bengalen werd belangrijk, omdat veel Engelsen van dit kantoor gebruik gingen maken - tot groot profijt van de directeur aldaar, die het zo ontvangen geld eerst enige tijd ten eigen bate tegen een hoge rente uitzette²⁵! De verdeling van de uit te keren bedragen over de Kamers kwam over het algemeen op de najaarsvergadering van de Heren XVII ter tafel. Naarmate de omvang van de bedragen groeide, stelden de uitbetalingen de VOC voor groter problemen. In 1760 voerden de bewindhebbers aan, dat het 'uyschieten van zooveel courante speciën' op éénzelfde tijd de koers van het bankgeld te zeer drukte en besloten zij, voortaan tweederde na afloop van de najaarse verkoping en éénderde na de voorjaarse verkoping van de Aziatische produkten uit te keren. Kennelijk moest de VOC bij uitbetaling inééns een te zwaar beroep doen op de wisselbank, hetgeen bij het publiek het vertrouwen in het bankgeld, dat agio deed omdat men de dekking in edel metaal zo soliede achtte, zou doen slinken²⁶.

In de achttiende eeuw was men in Azië dit geldverkeer steeds meer gaan zien als alternatief voor de zending van edel metaal en als middel om uit geldnood te geraken. Op zichzelf was het systeem voor de compagnie ook niet zo onvoordelig: bij een vergoeding van 72 stuiver per ducaton betaalde men wel 12½% boven de Nederlandse koers uit, maar daar stond tegenover, dat men geruime tijd van dit geld gebruik kon maken, voor het tot die uitbetaling kwam, en de kosten van verzending uitspaarde. Gouverneur-generaal Van Imhoff was dan ook van mening, dat er door particulieren zoveel mogelijk geld naar Azië moest worden verzonden, 'al ware het ook tien en meer miljoenen jaarlijks'²⁷. Deze particulieren zouden dit geld natuur-

24. Peter Marsden, *The Wreck of the Amsterdam* (Londen, 1974) 34. Over de voorwaarden van uitbetaling: Van Dam, *Beschryvinge*, I, ii, 94 vlg.; Van den Berg, *Bataviasche Bank-courant*, 44-49 en 121; C. de Heer, *Bijdrage tot de financiële geschiedenis der Oost-Indische Compagnie* (Den Haag, 1929) 37-41.

25. Holden Furber, *John Company at Work. A Study of European Expansion in India in the late Eighteenth Century* (Cambridge (Mass.), 1948) 78-80.

26. NIP, VII, 412, 10 juni/25 juli 1760 en ook KA. 213, res. Heren XVII, 11 okt. 1763. Wegens de 'excessive hoogte' van de assignaties werd toen opnieuw een limiet gesteld: f2.000.000.- voor Batavia en voor de overige kantoren niet meer dan ze voor eigen gebruik konden aanwenden. Ook ditmaal was de beperking niet van lange duur.

27. Van den Berg, *Bataviasche Bank-courant*, 57.

lijk niet zelf in Azië mogen investeren, hun enige, maar niet onaanzienlijke voordeel zou gelegen zijn in de bij de onmiddellijke remissie verkregen koerswinst! In 1782, toen de aanvoer uit Nederland ten gevolge van de Vierde Engelse oorlog stagneerde, trachtte de regering te Batavia langs deze weg aan contanten te komen; de ducatsen werden weer op 78 stuiver gesteld. Staande de vergadering, waarin dit besluit viel, bood de gouverneur-generaal aan f50.000.- over te maken, waarop één der raden er nog eens f 100.000.- aan toevoegde, weliswaar onder het voorbehoud, dat de Heren XVII mochten bepalen, of dit geld in patria onder de nieuwe gunstiger voorwaarden zou worden uitbetaald²⁸.

Zoals bij de uit te zenden contanten werd steeds bijgehouden hoeveel de Kamers ten achter waren bij de uitbetaling op de assignaties. Na het uitbreken van de oorlog met Engeland in 1780 in het nauw gebracht, trachtte de compagnie een uitweg uit haar liquiditeitsproblemen te vinden door de looptijd van de assignaties te verlengen met dertig maanden of door geld aan te nemen onder het beding, dit pas drie jaar na het sluiten van de vrede uit te betalen²⁹. Tenslotte moesten de bewindhebbers hun toevlucht nemen tot geldleningen bij de generale en provinciale overheden, die

TABEL IV

BEDRAGEN VAN DE ASSIGNATIES, 1640-1795, ZOALS BIJ DE RESOLUTIES VAN DE HEREN XVII TER UITBETALING OVER DE KAMERS VAN DE VOC VERDEELD³⁰

(in gulden, afgerond op duizendtallen)

		1700-10	6.387.000
		1710-20	11.219.000
		1720-30	7.956.000
		1730-40	16.814.000
1640-50	3.765.000	1740-50	13.892.000
1650-60	4.506.000	1750-60	23.619.000
1660-70	2.492.000	1760-70	37.900.000
1670-80	4.304.000	1770-80	35.878.000
1680-90	8.024.000	1780-90	40.015.000
1690-1700	7.555.000	1790-95	13.375.000

28. Van den Berg, *ibidem*, 121.

29. KA 230, res. Heren XVII, 17 nov. 1785; KA 231, *ibidem* 15 april 1786; KA 232, *ibidem* 21 dec. 1786.

30. Vanaf 1640 tot 1660 is de opgave bij Van Dam, *Beschryvinge*, I, i, 364 gevolgd; daar worden alleen de bedragen voor de kamer Amsterdam vermeld, maar omdat deze Kamer de helft van de uitbetalingen moest doen zijn de totalen gemakkelijk te vinden. De verdeling is echter niet altijd op een tientje precies. De opgave van 1650 is omgerekend uit realen. Vanaf 1660 is de lijst in KA 8304, coll. Hope, als bron genomen, die bij controle op de resoluties iets nauwkeuriger bleek dan Van Dam. Na 1758 zijn de resolutieboeken van de Heren XVII geraadpleegd. In Van den Berg, *Bataviasche Bank-courant*, 59, cijfers over periodes van tien jaar, zonder bronnenopgave, die in enkele gevallen afwijken: 1740-1750 f13.912.038.- in plaats van f13.892.038.-, 1750-1760 f 26.261.695.-in plaats van f 23.619.368.-en 1760-1770 f37.778.014.-in plaats van f 37.900.375.-. In de bedragen zijn ook de assignaties van Kaap de Goede Hoop opgenomen.

niet meer konden worden afgelost, zodat in zekere zin, zoals Furber opmerkt, de belastingbetaler in de Republiek er uiteindelijk voor moest opdraaien.

In de tabel op blz. 259 zijn de bedragen opgenomen vanaf 1640, het moment waarop de Heren XVII begonnen de uitbetalingen over de Kamers te verdelen.

De bedragen zijn van een zodanige omvang, dat het geen twijfel lijdt, of de compagnie voorzag zich via deze weg in een groot deel van haar contant geld. Zonder kennis van de motivering van de 'Indische geldeis' of van de genoegdoening daarop van de Heren XVII is het moeilijk uit te maken, of dit geldverkeer steeds een directe invloed heeft uitgeoefend op de fluctuaties in de goud- en zilverzendingen. In één geval, in het tijdperk 1733-37, wanneer er voor f13.181.000.- door particulieren wordt overgemaakt, lijkt het wel zeer aannemelijk; tegenover dit voor die tijd hoge bedrag staat f14.075.000.- aan verzonden contanten, lager dan in de jaren ervoor of daarna. In ieder geval hield de Hoge Regering in haar politiek ten aanzien van de geldeis soms rekening met het op assignatie aangeboden geld. In 1748 schortte zij de trekkingen op patria op om de Heren XVII de gelegenheid te geven om aan de grote eis voor 1749 te voldoen - er werd in het seizoen 1748-49 voor ruim vier miljoen gulden aan contanten naar Azië verscheept. En in 1760 kwam de regering te Batavia in het geweer tegen het opleggen van beperkingen aan het geldverkeer, maar beloofde ze haar eisen op het voor assignaties ontvangen geld af te stemmen³¹. Of men deze belofte nakwam? Juist na deze tijd worden zowel de geldzendingen als de geldovermakingen uit Azië bijzonder omvangrijk.

In de tweede helft van de achttiende eeuw betaalden de Kamers bijna evenveel op de assignaties uit als zij aan edel metaal verscheepten. Terwijl het Aziatisch bedrijf steeds afhankelijker werd van het door particulieren aangeboden geld, konden de Kamers in de Republiek de groeiende last van uitbetaling steeds moeilijker dragen. Overduidelijk is, dat de geldbehoefte in de loop van de achttiende eeuw steeds groter werd, en dat het Aziatisch bedrijf steeds zwaarder op patria ging drukken.

VRAAG EN AANBOD VAN EDEL METAAL IN AZIË

Het grootste deel van het edel metaal uit Nederland kwam in Azië in eerste instantie in de compagnieskas te Batavia terecht. Vandaar werd datgene, wat niet voor de activiteiten in de hoofdplaats zelf nodig was, over de andere kantoren gedistribueerd. Dat vond over de lange periode van het bestaan van de VOC natuurlijk niet steeds in gelijke mate plaats: sommige factorijen kenden een voortdurend groeiende vraag naar zilver, andere kwijnden in de loop der tijd weg en dergelijke verschuivingen deden zich eveneens voor bij die vestigingen die edel metaal kon-

31. NIP, V, 560, 30 juli 1748; NIP, VII, 14/17 aug. 1761.

den exporteren. Hoewel er enkele belangrijke regionale studies zijn verschenen, is het op dit moment nog onmogelijk om van dit inter-Aziatisch handelsverkeer een enigszins volledig beeld te geven. Over het algemeen ging zilver naar de archipel, Ceylon en Bengalen, goud naar de kust van Coromandel. Perzië en Surat, waar aanvankelijk nog veel geld naar toe was gevoerd, werden in de loop van de zeventiende eeuw juist zilver en goud exporterende gebieden, terwijl in het oosten Japan en China lange tijd belangrijke leveranciers van edel metaal waren.

Overigens kwam niet al het geld uit patria via Batavia op de plaats van eindbestemming: in een aantal gevallen voeren schepen rechtstreeks naar buitenkantoren als Surat en Perzië, Ceylon, Coromandel en Bengalen en in de achttiende eeuw naar Kanton³². Een belangrijk motief voor deze zogenaamde 'directe bezendingen' was tijdwinst en daardoor - én door vermijding van extra overladen te Batavia - kwaliteitsbehoud van de retourgoederen. Daartegenover stond, dat men in zulke gevallen niet ten volle kon profiteren van de eigen stapelplaats van Aziatische producten, die de compagnie in Batavia bezat en binnen de inter-Aziatische handel kon aanwenden. Dat betekende, dat het ontbreken van specerijen en peper in de toevoer naar deze rechtstreeks uit Nederland bevaren havens moest worden gecompenseerd met edel metaal. Zo brachten de schepen, die tussen 1622 en 1634 direct naar Surat en Gamron (Perzië) voeren, grote kapitalen mee:

TABEL V
DE RECHTSTREEKSE VAART OP SURATTE EN GAMRON TUSSEN 1622 EN 1634³³

	aantal schepen rechtstreeks	edel metaal rechtstreeks	percentage	
1622-23	2	f200.000	circa 18%	van de tota-
1623-24	1	f235.000	40%	le geldzen-
1624-25	3	f600.000	33%	ding in die
1633-34	2	f152.000	16%	jaren

Na 1634 werd deze vaart stopgezet. De vraag naar Perzische zijde, die tot dit verkeer aanleiding had gegeven, nam af en de bewindhebbers zagen liever peper in plaats van contanten te Perzië aangevoerd.

Zoals hierboven reeds bleek, bracht de VOC niet alleen geld naar Azië, er waren ook streken, vanwaar edel metaal werd verkregen. Het zal duidelijk zijn, dat voor

32. Over de directe bezending in de zeventiende eeuw Van Dam, *Beschryvinge*, III, 499-512.

33. KA 184, res. Heren XVII, 16 okt. 1623; Van Dam, *Beschryvinge*, in, 499-512; H. Dunlop, ed., *Bronnen tot de geschiedenis der Oostindische Compagnie in Perzië*. Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Grote serie LXXII (Den Haag, 1930) 122, 124, 130 en 135; H. Terpstra, *De opkomst der Westerkwartieren van de Oost-Indische Compagnie (Suratte, Arabië, Perzië)* (Den Haag, 1918) 96-97.

een verklaring van de toenemende geldstroom uit Europa de aspecten van vraag en aanbod in de beschouwing moeten worden betrokken. Glamann geeft in zijn *Dutch-Asiatic Trade 1620-1740* een heldere analyse van verschuivingen in het handelspatroon aan het einde van de zeventiende eeuw, die de sterke groei van de export van edel metaal vanaf deze tijd kunnen verklaren³⁴. Aan het einde van de zeventiende eeuw kon de compagnie niet meer beschikken over de grote, voordelige exporten van edel metaal uit Japan: in 1668 was door de Japanse overheid de uitvoer van zilver, die was opgelopen tot één à anderhalf miljoen gulden per jaar, verboden, terwijl na 1670 de goudexport door verschillende maatregelen onvoordeliger werd gemaakt. Tevens was, na het verlies van Formosa in 1663, de goudstroom uit China nagenoeg tot stilstand gekomen. Weliswaar leverden Perzië en Surat rond 1700 meer zilver en goud, maar niet voldoende om het verlies te compenseren. Tegelijkertijd nam juist de behoefte aan contanten toe, omdat de Europese vraag zich ging richten op produkten - met name textielprodukten - uit streken, waar de handel op edel metaal en vooral zilver berustte. Glamann hecht daarbij veel betekenis aan de neergang van Coromandel en de opkomst van Bengalen. 'The Company gradually got into the situation that it could no longer drain the Asiatic trade of sufficient silver'³⁵.

In de achttiende eeuw komt daar dan onherroepelijk de groeiende Europese vraag naar thee bij. Thee werd gekocht te Kanton en de handel te Kanton was gebaseerd op zilver. Zo zond de Engelse compagnie aan het einde van de achttiende eeuw het grootste deel van het door haar naar Azië geëxporteerde zilver naar China. Het is dus zinvol om aandacht te besteden aan het handelsverkeer op China en op Bengalen (en dat betekent, gezien de organisatie van de scheepvaart ook op Coromandel) en aan de mogelijkheden van de VOC om elders in Azië zilver of goud te verwerken.

CHINA

In 1690 was een einde gemaakt aan het zenden van compagniesschepen vanuit Batavia naar China, de winsten waren te gering³⁶. De vaart tussen Batavia en China werd echter voortgezet door Chinese jonken, die van oudsher deze route bevoeren, en die hetzij via een directe weg, hetzij via Macao, Manilla of Macassar te Batavia arriveerden. Naast thee brachten deze schepen ondermeer ongemunt goud, Mexicaanse realen, koper en zijde mee. Het belangrijkste ruilmiddel van de compagnie was peper, terwijl aan de Manilla-vaarders grote hoeveelheden kaneel

34. Glamann, *Dutch-Asiatic Trade*, 62-69, 263.

35. *Ibidem*, 69.

36. John E. Wills jr., *Pepper, Guns & Parleys. The Dutch East India Company and China, 1662-1681* (Cambridge (Mass.), 1974) 195.

werd verkocht³⁷. Met de groeiende vraag naar thee in Europa, die in het tweede decennium van de achttiende eeuw manifest werd, bleek het noodzakelijk een beroep te doen op de zilvervoorraden van de compagnie. De ontevredenheid over de onmacht van Batavia om voldoende thee te verwerven en over de kwaliteit van deze thee, plus de wens de concurrentie, met name de Oostendse compagnie, de voet dwars te zetten, bracht de Heren XVII er toe, om in 1728 de rechtstreekse vaart op Kanton vanuit Nederland te openen, met Batavia slechts als aanloophaven. Tussen 1728 en 1734 voeren 12 schepen op deze route, waarvan de lading vrijwel uitsluitend uit zilver bestond. De volgende bedragen werden verscheept:

TABEL VI
DE RECHTSTREEKSE VAART OP KANTON, 1718-1734³⁸

	1	2	3	4
	schepen	zilver naar	totaal edel	%
	naar	Kanton	metaal naar Azië	(2 van 3)
	Kanton			
1728-29	1	f300.000	f5.356.000	5,3%
1729-30	1	250.000	4.725.000	5,2%
1730-31	3	725.000	4.825.000	15%
1731-32	3	900.000	3.862.000	19%
1732-33	3	(660.000)	4.250.000	(13,6%)
1733-34	1	300.000	2.375.000	12,5%

Na 1734 werd de organisatie van de handel op China om verschillende redenen weer aan Batavia overgedragen. Voortaan zouden jaarlijks twee schepen vanuit Batavia naar Kanton varen en vandaar zou één schip rechtstreeks naar Nederland terugkeren, later voeren er meerdere schepen naar Europa terug. Het bedrag aan edel metaal voor Kanton bij deze expedities werd in 1734 op f600.000.- per jaar begroot en zou aldus naar Batavia worden gezonden. Gedurende het tijdvak tot 1756, waarin de handel op Kanton op deze wijze was geregeld, laten de resoluties lang niet altijd toe de bedragen voor China bestemd, te onderscheiden. Dermigny geeft in zijn grote werk over de handel op Kanton in de achttiende eeuw wel cijfers over de aanvoer van zilver door de VOC te Kanton, waarbij in het midden gelaten wordt,

37. J. de Hullu, 'Over den Chinaschen handel der Oost-Indischen Compagnie in de eerste dertig jaar van de 18e eeuw', *Bijdragen tot de Taal-, Land en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië*, LXXIII (Den Haag, 1917)32-71.

38. Glamann, *Dutch-Asiatic Trade*, 289, aangevuld met gegevens uit de resoluties. De bedragen voor 1732-33 zijn tussen 0 geplaatst omdat daarover geen zekerheid bestaat. De resoluties wijken af van de opgave bij Glamann, f300.000.- per schip tegen f220.000.- per schip. Aangenomen is, dat de resoluties zijn bijgesteld en dat het lagere bedrag ook voor het Zeeuwse schip geldt, dat niet bij Glamann genoemd wordt. Ook in de andere jaren waren namelijk de bedragen van alle schepen gelijk.

of daarvan een gedeelte uit Azië zelf afkomstig is³⁹. Worden deze gegevens evenwel vergeleken met het totaal naar Azië verzondene, dan komt het er op neer, dat in de periode 1733-39 16% van het totaal naar China is gebracht, over 1740-47 21% en over 1748-54 17%.

De in 1734 gekozen organisatie van deze handel was evenmin van lange duur. Overwegende, dat de zilver aanvoer te Kanton toch meer voordeel bracht en dat peper en specerijen elders voor hogere prijzen van de hand konden worden gedaan, werd de directe vaart in 1756 heropend. Een aparte commissie uit de Zeventien, de 'Chinasche Commissie', kreeg de opdracht de handel op Kanton te beheren, en op deze wijze werd de vaart tot aan het einde van het bestaan van de VOC voortgezet⁴⁰.

TABEL VII
DE RECHTSTREEKSE VAART OP KANTON, 1756-1793⁴¹

	1	2	3
	zilver naar Kanton	totaal edel metaal naar Azië	% (1 van 2)
1756-60	f 3.354.000	f 23.554.000	14%
1760-70	11.352.000	54.588.000	19%
1770-80	9.876.000	47.726.000	20%
1780-90	12.826.000	48.042.000	25%
1790-95	4.620.000	16.168.000	29%

Het blijkt, dat bij de VOC het percentage van het naar Kanton gezonden geld ten opzichte van het totaal naar Azië verzonden edel metaal lange tijd niet of nauwelijks boven de 20% komt en dat dit aandeel pas na 1780 groter wordt. Daarmee verschilt de ontwikkeling van de handel op China van de Nederlandse compagnie met die van de concurrenten. Hoewel Dermigny van oordeel is, dat de bewindhebbers het bezit van Batavia als gunstig gelegen stapelplaats van Aziatische producten niet voldoende hebben benut, is toch het aandeel van het zilver in de aangevoerde ladingen bij de VOC geringer dan bij haar mededingers. Bij de belangrijkste concurrent, de Engelse compagnie, stijgt het naar Kanton gezonden geld ten opzichte van het totaal veel sterker: van één vijfde wordt dat in 1756-62 de helft en na 1763 meer dan vier vijfde⁴².

39. Dermigny, *La Chine*, 735.

40. J. de Hullu, 'De instelling van de commissie voor den handel der Oost-Indische Compagnie op China in 1756', *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië*, LXXIX (Den Haag, 1923) 523-545.

41. Bronnen voor de cijfers betreffende Kanton: de resoluties, brieven en papieren van de Chinasche Commissie, KA 3878-3887.

42. Dermigny, *La Chine*, 688, 690.

Gesteld kan worden, dat de handel op Kanton, gevoed door de groeiende Europese vraag naar thee, er toe heeft bijgedragen, dat in de achttiende eeuw meer edel metaal naar Azië werd uitgevoerd. Maar de totale stijging kan er bij lange na niet mee verklaard worden, die zette immers al eerder in en was groter van omvang.

BENGALEN EN COROMANDEL

In 1682 werd een proef genomen met de directe bezending op Coromandel en Bengalen via Ceylon. Het betekende een uitbreiding van de rechtstreekse vaart op Ceylon, die was ingesteld om de kaneel zo snel en droog mogelijk in Europa te ontvangen⁴³. Door deze uitbreiding hoopten de bewindhebbers ondermeer een betere greep te krijgen op deze, wegens de daar zo bij uitstek bloeiende privéhandel, beruchte kantoren⁴⁴. Kennelijk vond men de proef geslaagd, de vaart op deze route werd na 1682 in ieder geval voortgezet.

Ieder jaar werden er schepen uitgerust en voorzien met contanten voor Coromandel en Bengalen, die na het aanlopen van Ceylon doorvoeren naar één van deze gebieden. De retourvloot was meestal iets groter, omdat schepen uit Batavia via deze kantoren op de oostkust van India, waar retourgoederen werden ingenomen, naar de Republiek terugzeilden⁴⁵.

Met de groeiende vraag naar textielproducten nam het belang van deze gebieden toe. Volgens Glamann's analyse van de verkopen van de kamer Amsterdam steeg het aandeel van textiel daarin van 23,77% in 1668-70 tot ruim 43% in 1698-1700, in de achttiende eeuw schommelde het rond de 30%. Van de textielaanvoer in 1697 was ongeveer de helft, ter waarde van f 1.300.000.-, uit Bengalen afkomstig en ongeveer een kwart uit Coromandel⁴⁶. Na 1682 wordt in de resoluties veelal opgegeven hoeveel de schepen op de nieuwe route aan geld meevoerden. Over het tijdvak 1682-92 werd totaal f 17.770.000.- uitgezonden, daarvan was f 970.000.- voor Bengalen bestemd (5%) en f 1.530.000.- voor Coromandel (9%). Dit laatste bedrag bestond nagenoeg geheel uit goud en diende waarschijnlijk ten dele als compensatie voor de in deze tijd afnemende aanvoeren uit Japan⁴⁷.

In de loop van de achttiende eeuw onderging de positie van Bengalen in het Aziatisch handelsverkeer een grote wijziging. De omvangrijke aanvoer van suiker uit

43. Van Dam, *Beschryvinge*, III, 503.

44. Men had met het eerste schip een commissaris-generaal willen zenden om orde op zaken te stellen, maar kon niet tijdig een geschikte persoon vinden. Zoals bekend, werd twee jaar later H. A. van Reede tot Drakestein in deze functie aangesteld. Meegedeeld door de heer J. J. Knoester, die een studie heeft gemaakt van de pogingen tot redres bij de VOC in deze jaren.

45. Zie het vaarschema in KA 191, res. Heren XVII, 9 dec. 1684.

46. Glamann, *Dutch-Asiatic Trade*, 14, 144.

47. In 1683 vertrokken geen schepen naar Bengalen of Coromandel. Voor 1688-89 wordt geen duidelijke verdeling opgegeven, dit jaar is niet in het totaal meegeteld.

Java en van suiker en zijde uit China naar India's westkust deed de afzet van deze produkten uit Bengalen aldaar stagneren. Voor het wegvallen van die eens zo bloeiende handel op Suratte werd een alternatief gezocht en gevonden: de handel van Bengalen op Kanton kwam er voor in de plaats, een activiteit, die echter grotendeels door Engelsen werd beheerst⁴⁸. Voor de VOC ging Bengalen een grotere plaats innemen in het rechtstreekse verkeer met Nederland. Vanaf 1736 liet men vier schepen vanuit de Ganges-delta terugkeren en na 1750 werden één of twee schepen jaarlijks daar naar toe gestuurd. Deze schepen namen geen goederen of geld voor Ceylon mee⁴⁹. Van de hoge bedragen aan zilver die op de uitreis werden meegegeven, was een deel bestemd voor delging der schulden, die het kantoor te Bengalen een hoge rentelast bezorgde. Van 1750 tot 1753 was 22% van het totaal der uitgezonden contanten voor Bengalen bestemd, ten bedrage van f5.312.744.-. Voor de periode 1760-80 laat zich de verdeling over Bengalen en de kust van Coromandel als volgt vaststellen:

TABEL VIII
CONTANTEN NAAR BENGALEN EN COROMANDEL, 1760-1780⁵⁰

	totaal naar Azië gezonden	Bengalen	%	Coromandel	%
1760-70	f54.588.000	f 9.294.000	19%	f7.190.000	13%
1770-80	f47.726.000	f10.950.000	23%	f8.790.000	19%

De cijfers geven aan, dat Bengalen, maar toch ook de vestiging op de kust van Coromandel, in belangrijke mate verantwoordelijk zijn voor de enorme geldbehoefte van de VOC in Azië in de achttiende eeuw. De druk wordt al merkbaar aan het einde van de zeventiende eeuw, Bengalen ontvangt dan ook steeds meer zilver uit Batavia. In de periode 1713-1726 wordt de helft van al het edel metaal te Batavia naar Bengalen gezonden⁵¹.

Overigens werd ook later niet al het geld met bestemming Bengalen rechtstreeks gestuurd; om het risico te spreiden maakte men een verdeling over een groter aantal schepen en soms werden de kisten met de kostbare inhoud aan de Kaap, en soms ook te Batavia overgeladen en vandaar naar India gestuurd. Toch betekende de ontwikkelingen, zowel in de vaart op Kanton als in die op Bengalen, een wezenlijke verzwakking van de centrale positie van Batavia in het Aziatisch handelsver-

48. Furber, *John Company*, 162-164.

49. KA 203, res. Heren XVII, 12 nov. 1736; KA 207, *ibidem*, 11 maart 1750; KA 210, *ibidem* 22 okt. 1757.

50. De cijfers voor Coromandel over 1770-1780 zijn geflatteerd, omdat in een aantal jaren, 1773-1774, 1774-1775, 1775-1776 en 1778-1779, ook gelden voor Ceylon zijn inbegrepen.

51. Glamann, *Dutch-Asiatic Trade*, 292.

keer: steeds meer geld en steeds meer schepen vonden in andere havens de eerste bestemming of de uitsluitende plaats van vertrek.

DE AZIATISCHE GELDBRONNEN VAN DE VOC

Behalve de route rond Kaap de Goede Hoop waren er nog andere wegen, waarlangs edel metaal Azië binnenstroomde en ook daarvan poogde de compagnie, overigens met wisselend succes, een deel naar zich toe te trekken. Via de Levant en de oude karavaanroute kwam zilver en goud in Arabië en Perzië en aan de noord-westskust van India terecht, terwijl ieder jaar Spaanse galjoenen uit Acapulco, rijk beladen met Mexicaans en Peruaans zilver, de baai van Manilla binnenvielen. Verder waren er gebieden in Azië zelf, waar zilver of goud werd gevonden, zoals Japan en China, en bezat de compagnie goudmijnen op Sumatra's westkust. In hoeverre deze verschillende bronnen in belangrijke of onbelangrijke mate in de geldbehoefte van de Aziatische kantoren konden voorzien is uit de weinige gegevens in de literatuur niet op te maken. Dankzij de onderzoeken van Oskar Nachod en Feenstra Kuiper zijn we over de rol van Japan het volledigst ingelicht⁵².

De exporten van zilver en goud uit Japan waren na 1680 enorm teruggelopen. Deze terugval, van f14.549.132.- in 1660-70 en f11.541.481.- in 1670-80 naar f2.983.830.- in 1680-90, is één van de belangrijkste onderdelen in de analyse van de handelsverschuivingen bij Glamann. Weliswaar bleef de uitvoer van Japanse gouden koebangs voortduren, maar deze bereikte nooit meer het oude niveau, terwijl de opeenvolgende muntveranderingen tenslotte resulteerden in een verdubbeling van de prijs van de koebang. Na 1720 leverde de aanvoer van deze munt te Coromandel geregeld 37 à 38% verlies op en na 1752 werd de export definitief gestaakt⁵³.

Het lijkt niet geheel juist tegenover dit verlies de zendingen rond 1700 van bijvoorbeeld grote hoeveelheden Europese gouden ducaten uit Gamron in Perzië - in 1697-98 voor ongeveer f867.300.— als compensatie voor te stellen. Al voordien, zo blijkt uit de *Generale Missiven*, had de VOC uit Perzië goud en zilver verzonden, goed weggestopt in balen zijde, omdat deze uitvoer door de overheid verboden was⁵⁴. In 1646 bedroeg de uitvoer f383.000.-, in 1647 f531.721.-, in 1649 f 700.000.- en in 1650 zelfs meer dan f1.000.000.-⁵⁵. De gouden ducaten werden naar Pa-leacatte of Negapatnam op de kust van Coromandel gezonden, zilveren munten

52. Zie voor het werk van Nachod noot 3; J. Feenstra Kuiper, *Japan en de buitenwereld in de achttiende eeuw* (Den Haag, 1921). De in de volgende alinea genoemde bedragen bij Glamann, *Dutch-Asiatic Trade*, 58.

53. Feenstra Kuiper, *Japan*, 115.

54. Van Dam, *Beschryvinge*, II, iii, 313.

55. Coolhaas, *Generale missiven*, II, 294, 317, 418, 550-551, 735.

naar Suratte, Ceylon of Batavia. In de achttiende eeuw werden de bedragen geringer van omvang, althans zo lijkt een steekproef over een aantal jaren uit de generale journalen uit te wijzen. Voor 1700-01 ging het nog om een export van ruim driekwart miljoen, daarna kwam de uitvoer niet boven de f 300.000.- uit⁵⁶. Bovendien kreeg de factorij te maken met toenemende politieke chaos in Perzië, waardoor de handel zozeer belemmerd werd, dat na verschillende overplaatsingen, de vestiging in 1765 definitief werd opgeheven.

Te Suratte kon de VOC beslag leggen op zilveren ropia's en dat schijnt inderdaad eerst in het laatste kwart van de zeventiende eeuw het geval te zijn geweest. In 1678-79 leverde Suratte het aanzienlijke bedrag van f600.000.- in 1700-01 werd te Batavia een dergelijke som ontvangen. In de volgende jaren lijkt de uitvoer te stagneren tot het midden van de achttiende eeuw: in 1750-51 werd voor f750.000.- aan ropia's uit deze plaats te Malabar aangevoerd en in 1760-61 brachten drie schepen niet minder dan f 900.000.- te Batavia aan. In 1771 -72 vond geen export meer plaats⁵⁷. Na de Vierde Engelse oorlog was er voor de Nederlanders te Suratte geen geld meer te krijgen, ook niet op assignaties van Engelsen. Hadden de compagniesdienaren zich geen belangen in de door de Engelsen gedreven 'country trade' verworven, dan zou de directie na 1784 wel gesloten zijn⁵⁸. Over de gehele linie genomen lijkt Suratte als bron van edel metaal van minder belang te zijn geweest dan Perzië, behalve misschien in de korte periode voor 1700 en zeker in het midden van de achttiende eeuw toen de exporten opmerkelijke hoogten bereikte.

In hoeverre de compagnie profiteerde van de andere geldstroom, die van de le-gendarische galjoenen, die vanuit Mexico op de Philippijnen voeren, is moeilijker na te gaan. Chaunu heeft dit handelskluwen ontrafeld en kwam tot de conclusie, dat rekening houdend met de meest grove fraude en privéhandel, tussen 1570 en 1780 drie tot vier duizend ton zilver langs deze achterdeur Azië is binnengekomen⁵⁹. Krachtens het vredestractaat van Munster was handel op Manilla aan de compagnie verboden. Contacten dienden dus 'in stilligheyt en onder 't een of 't ander pretext bij conniventie' te worden gelegd⁶⁰. Plannen om de handel vrij te geven stuitten op grote tegenstand van kooplieden te Cadiz, die niet graag een nieuwe handelsroute voor Aziatische produkten op Amerika zagen ontstaan. Andersom verhinderde de VOC in 1733 de opening van de vaart vanuit Spanje via Kaap de Goede

56. Generale journalen, Ka. 10751 (1700-1701), 10757 (1710-1711), 10762 (1723-1724), 10767 (1730-1731), 10772 (1740-1741); geen opgave; 10775 (1750-1751) en 10783 (1760-1761).

57. Geraadpleegd zijn dezelfde generale journalen als in noot 56 plus KA 10790 (1771-72); voor 1678-1679 Van Dam, *Beschryvinge*, III, 39.

58. Furber, *John Company*, 103.

59. Pierre Chaunu, *Les Philippines et le Pacifique des Ibériques (XVIe, XVIIe, XVIIIe siècles)*. Ports - Routes - Trafics XI (Parijs, 1960) 126, 269. Vierduizend ton zilver komt ongeveer overeen met 400 miljoen gulden (de 18e eeuwse gulden = ongeveer 10 gram).

60. Coolhaas, *Generale missiven*, III, 488. .

Hoop op Manilla⁶¹. Toch waren er voor de compagnie wel enkele wegen om op een kleiner of groter deel van dit Amerikaanse zilver beslag te leggen, bijvoorbeeld via de handel in de Molukken of via de reeds eerder genoemde Chinese Manillavaarders. In ieder geval was de toevoer voor gouverneur-generaal Van Imhoff in 1745 van zodanig belang, dat hij, toen de galjoenen wegens de vijandelijkheden van de Engelsen, Manilla niet konden bereiken, een wat overhaaste onderneming op touw zette - zonder goedkeuring van de Heren Meesters in patria - om rechtstreeks op Mexico handel te drijven en zo op het zilver beslag te kunnen leggen. Het werd een falikante mislukking⁶².

Even schaars is het materiaal over andere geldbronnen. Na het verlies van Formosa kwam nog wel goud uit China naar Batavia via de jonkenhandel, maar toch in veel geringer omvang. Ook uit streken als Malakka en Sumatra ontving de compagnie enig goud. De mijnen op Sumatra's westkust werden echter wegens teleurstellende resultaten in 1737 gesloten⁶³. In ieder geval is duidelijk, dat de VOC in het midden van de zeventiende eeuw in Azië mogelijkheden had om in een belangrijk deel van haar behoefte aan edel metaal te voorzien. De grote exporten uit Japan, Formosa en Perzië deden rond 1650 zelfs de gedachte ontstaan, dat Azië aan Europa goud of zilver zou kunnen leveren. De eisen van Batavia waren toen gering (in 1652 zelfs f200.000.-, uitsluitend in payment) en als proef werd zilver en goud retour gezonden. Het bleek echter een ijdele hoop⁶⁴. De handelsbeperkingen in Japan na 1680 brachten de bewindhebbers er toe, om temidden van allerlei bezuinigingsplannen het bedrag van de uit te zenden contanten te stellen op drie miljoen gulden⁶⁵. Toch moet daarna de vermindering van het aanbod van goud en zilver uit Azië geleidelijk zijn verlopen. In de periode 1713-1726 was nog een kwart van het te Batavia aangevoerde edel metaal, een bedrag van ongeveer f1.500.000.- jaarlijks, uit Azië afkomstig⁶⁶. In de tweede helft van de achttiende eeuw echter lijken de Aziatische geldbronnen van de compagnie op te drogen en wordt het begrijpelijk dat Batavia en de andere kantoren steeds meer moeite doen om naast de geldzendingen via de trekkingen op patria uit de geldnood te geraken.

61. Van Dam, *Beschryvinge*, II, i, 793-794; E. C. Godée Molsbergen, 'De Nederlandsche expeditie naar Manilla in 1735', *Feestbundel*, uitgegeven door het Koninklijk Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, 1778-1928, II (Weltevreden, 1929) 182-195.

62. A. K. A. Gijsberti Hodenpijl, 'De mislukte pogingen van G. G. van Imhoff tot het aanknopen van handelsbetrekkingen met Spaansch-Amerika in 1745 en 1746', *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië*, LXXIII (1917) 502-557.

63. Colenbrander, *Koloniale geschiedenis*, 290.

64. Van Dam, *Beschryvinge*, I, ii, 61.

65. ARA, coll. Hudde, no 5. In 1687 werd inderdaad drie miljoen aan contanten verstuurd.

66. Glamann, *Dutch-Asiatic Trade*, 292.

GELD TEKORT

Tot hier toe werd er stilzwijgend van uitgegaan dat goud en zilver alleen werden gebruikt om handel te drijven. Dat is natuurlijk niet zo, ook voor kosten van bestuur en beheer, voor rantsoenen en uitbetalingen aan het personeel werd contant geld gebruikt. De boekhouding in patria geeft de aanwending van de gelden niet aan; men was er voornamelijk geïnteresseerd in het totaal der uitgaven voor de jaarlijkse scheepsuitrustingen, de 'equipage', en veel minder in de wijze waarop het geld in Azië besteed werd. Voor de Kamers van Holland en Zeeland gold eigenlijk, dat alle uitgaven gezien werden als kosten ter verwerving van retourgoederen. Deze kosten konden in de zeventiende eeuw laag zijn, want het Aziatisch bedrijf dreef zelfstandig handel en een deel van wat het daarmee won werd aan patria afgestaan.

Maar na 1696 verslechterde de financiële positie van het Aziatisch bedrijf. De winsten namen snel af en sloegen na 1725 om in verliezen. Een volkomen verdwijnen van het bedrijfskapitaal overzee is volgens Mansvelt, aan wie deze gegevens over de boekhouding ontleend zijn, voorkomen door twee factoren, namelijk door geldopneming in Azië en door grotere geldzendingen vanuit patria. Om nu de schulden en daarmee de rentelast voor Batavia niet te hoog te laten oplopen - de rente in Azië was twee tot drie keer hoger dan in de Republiek - beperkten de bewindhebbers de geldopneming in Azië en waren ze niet alleen tot die meerdere uitzending bereid, maar stonden ze ook grote geldtrekkingen toe⁶⁷. Bovendien konden zij die politiek aanvankelijk gemakkelijk volgen dankzij de enorme winsten, die tengevolge van de hoge prijzen voor Aziatische producten in Europa werden gemaakt. Maar na 1744 werd dat moeilijker en in de periode 1760-70 was de VOC gedwongen haar financiële positie veilig te stellen door een groot deel van haar 'Indisch' kapitaal op te geven⁶⁸.

Het is hier niet de bedoeling om de uiteindelijke neergang van de compagnie te verklaren en deze, zoals de Amsterdamse bewindhebber Van der Oudermeulen doet, met de achteruitgang in de opbrengsten van het bedrijf in Azië in verband te brengen, of zoals Mansvelt voorstelt, met een gebrekkige onvolkomen administratie. Het gaat er hier slechts om, te constateren, dat het dalend rendement van de Aziatische activiteiten - daarbij in het midden gelaten, in hoeverre deze veroorzaakt werden door verliezen bij handelstransacties of door stijgende kosten tengevolge van territoriale uitbreiding of een zwaarder drukkende bureaucratie - een groeiën-

67. W. M. F. Mansvelt, *Rechtsvorm en geldelijk beheer bij de Oost-Indische Compagnie* (Amsterdam, 1922) 1-17, 78-112.

68. *Ibidem*, 99-101; Glamann, *Dutch-Asiatic Trade*, 248. Zie ook de 'Memorie van de bewindhebber B. van der Oudermeulen', uitgegeven door Dirk van Hogendorp in: *Stukken rakende den tegenwoordigen toestand der Bataafsche bezittingen in Oost-Indië* (Den Haag-Delft, 1801).

de vraag naar contant geld tot gevolg had. Tenslotte moesten de Kamers opkomen voor het tekort in Azië, hetgeen betekent, dat zij een deel van de bedrijfskosten van de kantoren daar voor hun rekening gingen nemen. Daardoor veranderde, aldus Mansvelt, het totale bedrijf van karakter. Wie, zo stelt hij, de compagnie in de achttiende eeuw nog in de eerste plaats als Aziatisch handelsbedrijf wil aanzien, moet haar wel voor een krankzinnigengesticht houden. Het hele bedrijf werd een grote 'importzaak' van koloniale produkten⁶⁹. Dit inzicht, dat voortkomt uit een beschouwing van de boekhouding, wordt door de verschuivingen in de scheepvaartbeweging bevestigd. Immers, het bleek, dat steeds minder schepen in de achttiende eeuw achterbleven, er is zelfs sprake van een absolute teruggang. Daartegenover kwam de directe vaart op, waarbij schepen Batavia, stapelmarkt van Aziatische produkten, voorbij zeilden. Bovendien werd ook meer vice-versa gevaren; voor de vaart op China was dit na 1756 regel.

Nu is uit dit alles niet zonder meer af te leiden dat de omvang van de inter-Aziatische handel terugliep, daling van rendement is uiteraard iets geheel anders dan vermindering van activiteit. En bovendien konden de bewindhebbers, zoals reeds is opgemerkt, de verhezen in Azië lange tijd meer dan goed maken. Cijfers over de achterblijvende schepen verschaffen slechts een beperkte indicatie - de compagnie gebruikte in Azië ook (wel veel kleinere) daar ter plaatse gebouwde schepen. Maar dat de inter-Aziatische handel de grote groei van de Europees-Aziatische handel niet kon bijhouden en dat deze in de tweede helft van de achttiende eeuw onder sterke druk kwam te staan is wel zeker.

De vraag, waarom de uitvoer van edel metaal uit Europa zo sterk steeg tijdens het bestaan van de VOC, is in het bovenstaande onvolledig beantwoord⁷⁰. De geldovermakingen door particulieren hadden naar gebleken is wel eens op korte termijn een matigende invloed op de exporten, maar op de lange termijn onderstreepte dit geldverkeer de grote behoefte aan contanten in Azië. De door Glamann geconstateerde verschuivingen in het handelspatroon blijken zich in de achttiende eeuw te hebben voortgezet en een grote geldvraag tot gevolg te hebben gehad. Tenslotte konden wij wijzen op de verliezen in Azië, die Batavia verplichtte, meer contanten aan patria te vragen. Om volledig te zijn, zouden niet alleen de bovengenoemde factoren meer uitgediept moeten worden, maar zouden ook andere in de beschouwing opgenomen moeten worden, zoals het volume van het scheepvaartverkeer, de verschuiving bij de retourgoederen (naast thee en textiel ging ook koffie een belangrijke plaats innemen) en de onzichtbare subsidies die over en weer werden gegeven: de

69. Mansvelt, *Rechtsvorm*, 105.

70. Door verschillende personen is in de discussie na de voordracht hier terecht op gewezen. Ook buiten beschouwing gebleven is de delicate vraag, op welke wijze al het edel metaal in Azië' geabsorbeerd werd.

Kamers betaalden het grootste deel van de salarissen en gages van het personeel, ook over het verblijf in Azië, thuis uit en omgekeerd deed het Aziatisch bedrijf aan patria goedkope kaneelleveranties.

Toch is, dunkt mij, op grond van het bovenstaande de conclusie gewettigd, dat zich een geleidelijke, maar structurele wijziging in het Europees-Aziatisch handelsverkeer voltrok: steeds minder schepen voeren uit om deel te nemen aan de inter-Aziatische handel en om met een overschot daaruit terug te keren, steeds meer schepen verlieten patria rijkelijk voorzien van geld om daarmee de Aziatische produkten zonder omwegen op te kopen.